

Мовознавство

Анна Батурка, Наталія Костусяк

Граматичні та стилістичні ознаки атрибутивних синтаксичних одиниць

Динаміку вивчення синтаксичної організації мови простежуємо в зміні векторів її студіювання, які чітко окреслила К. Городенська. За слушними спостереженнями дослідниці, академічну лінгвоукраїністику 60–80-х років ХХ ст. вирізняють описи граматичних одиниць, «ґрунтовані переважно на традиційних теоретичних засадах» [1, с. 32], а початок якісно нового етапу в сучасному мовознавстві окреслюють 80-ті роки ХХ ст. К. Городенська умотивовано констатує: «Вагомим здобутком академічної граматичної науки 90-х років ХХ ст. – перших двох десятиріч ХХІ ст. є її внесок і в розвиток теоретичного (формально-синтаксичного, семантичного, семантико-синтаксичного, функційного, категорійного та дериваційного) синтаксису на нових семантико-граматичних засадах, які випрацював І. Вихованець ... і розвинули його учні та послідовники» [1, с. 35].

Зазначені тенденції простежуємо в студіях, присвячених вивченню атрибутивних одиниць (ад'єктивних синтаксем), що в шкільній практиці найчастіше називають означеннями. У сучасному мовознавстві їх зазвичай аналізують з акцентом на граматичну специфіку української мови та в аспекті відхилень від традиційних форм вияву, а також з огляду на функціонування в межах словосполучень [6; 8] і значно частіше речень. Пріоритетність опису цих ад'єктивних компонентів убачають у реалізації ними синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень та первинності / вторинності морфологічного вираження. Як слушно наголошує О. Межов, «основними морфологічними репрезентантами ад'єктивної функції є прикметники; інші частини мови, зокрема іменники, можуть набувати її внаслідок транспозиції до синтаксичної сфери прикметника» [7, с. 22]. Окрім іменників [2], атрибутивний вияв приписують дієсловам [3] і прислівникам [4]. Окреслені науковцями вектори вагомі й перспективні для поглиблення теорії про ад'єктиви, їхні граматичні параметри й стилістичну роль. У такому аспекті поки не опрацьований доробок волинського члена Національної спілки письменників України М. Мартинюка, що й визначає актуальність порушеної проблеми.

Мета статті – схарактеризувати дібрані зі збірки М. Мартинюка «Світ за Брайлем» спеціалізовані та транспоновані засоби вираження ад'єктивної функції, проаналізувати їх у контексті синтаксичної, морфологічної та стилістичної своєрідності.

В українській мові атрибутивну сферу традиційно заповнюють прикметники, займенники прикметникового різновиду, порядкові числівники й дієприкметники, які виконують роль узгоджених означень і залежать від іменників чи співвідносних із ними займенників, рідше субстантивованих слів. У досліджуваних текстах реалізація вказаної функції насамперед пов'язана з прикметниками й займенниками: *Все ж безнадійним ніколи не був **тілний** світ* (5, с. 13); *Передчуття небезпеки – **позірний** екстрим* (5, с. 13); *Будь-які сумніви й ляки, по суті, очисні* (5, с. 20); *Підставляли знамена й рамена **ці** вежі вітрам* (5, с. 18); *Раз народились, отже, треба жити / Й нести **свій** хрест, допоки суть Землі* (5, с. 20). Іноді автор свідомо повторює ті самі атрибути при кожному однорідному членові речення, що слугує засобом їхнього змістового виділення й водночас передає почуття ліричного героя: *Ніс боєм схолилим йому **кожен** скол, **кожен** шарм* (5, с. 18). Рідше означальну позицію заповнюють дієприкметники: *Зяють чорним одчаєм **запали** опальні бійниці...* (5, с. 18).

За допомогою узгоджених означень, переважно зреалізованих якісними та відносними значеннево-граматичними розрядами прикметників, М. Мартинюк утілює різні відтінки світовідчуттів і передає заглибленість у суспільні проблеми: *Замок спить у **важкій** вогневиці*

(5, с. 18); про що мовчать **прадавні** фоліанти? (5, с. 17); **Космічний** пил? (5, с. 20); Досить істерик, плачів, **безпідставних** тривог (5, с. 13). Своєрідним авторським виявом слугує використання прикметникових форм, які внаслідок метафоризації зазнали значеннєвих трансформацій. Наприклад, ужита в рядках Даленіє минуле і тоне рахманно в туманах, / Щоб відтак уродитись прийдешнім у **замкових** снах (5, с. 18) виділена атрибутивна одиниця, на нашу думку, формує перехідний відносно-присвійний розряд.

Почасти узгоджені означення беруть участь у моделюванні неприхованої іронії або навіть сарказму. Яскравим вираження душевного болю й водночас гніву як реакції на вдаваність, нещирість, награність, меркантильність українців передає образ **бутафорської України: Слава бутафорській Україні!..** (5, с. 24). М. Мартинюк використовує ідентифікувальні відприкметникові субстантиви й закріплені за означальною сферою мовні одиниці, малюючи яскраві контрасти та висловлюючи актуальні й нині міркування: **Синьо-жовтий** погруз (чи погроз?) в триколірі. / **В української пісні російський** акцент (5, с. 24).

Корпус фактичного матеріалу структурують узгоджені означення, що традиційно перебувають у закріпленій за ними препозиції щодо опорного слова, хоч зрідка, аби надати цим компонентам смислової значущості, автор подає їх після субстантива, пор.: **Дотримаймо святий козацький** звичай – / **Змінімо світ** навколо. / **І себе** (5, с. 21) і **На цих мурах похмурих** лишали графіті століття (5, с. 18); **Із чаші пам'яті, немов нектар, я п'ю** / **Печаль його медово-полинову** (5, с. 22). Виділені атрибутивні одиниці виконують важливу прагматично-стилістичну роль: прикметникові епітети **святий козацький** створюють відповідну атмосферу важливості збереження традицій минулого; словосполучення **мурах похмурих** передає сумні настроєві відтінки, пов'язані з тривалою боротьбою українського народу з ворогами; протиставні відношення з виразним емоційно-оцінним забарвленням реалізує атрибутивний композит **медово-полинову**.

Обмеженням у досліджуваній поезії є функціонування поширених узгоджених означень, моделювання яких пов'язане з дієприкметниками: **Підємо в тлін, народжені із тліну,** / **Без каяття. Жури. І пари з уст** (5, с. 20).

В укладеній картотеці значну частину становлять поєднані зв'язком керування й атрибутивними відношеннями так звані генітивні форми іменників. Найчастіше вони підпорядковані субстантивам у називному відмінку, наприклад: **Будь-які згущення фарб** – **обереги від бід** (5, с. 20); **Дух небезпеки, наче випар оцту,** / **Дурманить глузд наш без вини й вина** (5, с. 20). На переконання О. Г. Межова, такі сполуки, «утворені внаслідок складних дериваційних процесів, зазвичай зазнають семантичної компресії, що сприяє економії висловлень. ... Компресія розгорнутих конструкцій ґрунтована на знаннях про речі, їхні зв'язки, відношення, когнітивно-мовні процеси, механізми кореляції мислення та граматичної системи...» [7, с. 23–24]. У сфері неузгоджених атрибутів – назв неістот перебувають не тільки загальноживані слова, а й терміни одиниці, серед яких трапляються змінні й незмінні субстантиви: **Сім тисяч літ – раби адреналіну,** / **Заручники інстинктів і безумств...** (5, с. 20); **Що нам потік іонів і нейтрино?** (5, с. 20). Виділені синтаксичні одиниці не тільки слугують лаконічним засобом вираження семантично складних ознак, а й увиразнюють авторську інтелектуальність.

Конденсованістю й точністю вираження думки позначені рядки, що містять неузгоджені означення, репрезентовані іменниками – власними назвами істот з узагальненим відтінком присвійності, наприклад: **І те минуло... З подачі Соломона** (5, с. 19); **Знов Сонця колісниця** – / **Немов Горгони стята голова** (5, с. 21). У досліджуваних творах автор використовує ад'єктивно представлені загальні номінації осіб, засвідчені в риторичних питаннях, які виконують важливу прагматичну роль. За допомогою таких конструкцій письменник не тільки передає певну інформацію, уміщуючи в неузгоджені означення негативну оцінку, а й спонукає читача до роздумів і висновків: **Коли минує доба плебей і рабів?** (5, с. 17). В одному з віршів із циклу «Бутафорська Україна» М. Мартинюк апелює до національного символу України – Тараса Шевченка та відомого в християнстві Понтія Пілата, в образі якого автор закодовує

поведінкові стереотипи сучасних українців-запроданців і в іронічно-саркастичній формі подає їхні характеристики, послугуючись неузгодженими іменника-означеннями в родовому відмінку та узгодженими прикметниковими одиницями: *Якби встав тепер Тарас над Дніпро й Карпати, / То сконав би водночас – що там і казати: / У могилу б знов звели вже не каземати – / Слуги розбрату й хули – нинішні пілати. / Не чужинці-вороги рідні супостати – / Українці дорогі – ті ще експонати* (5, с. 25).

Роль атрибутивно маркованих одиниць іноді виконують прикладки. Такі поєднання дають змогу передати всі запрограмовані письменником характеристики тих чи тих образів. За допомогою прикладкових форм особливими ознаками наділений час: *Вщент розгублений в безмірі пам'яті час-артефакт* (5, с. 18); *В наш покруч-час заплутались віки* (5, с. 22). Акцентуючи на складності сучасного світу, підступності, ворожнечі, недоброзичливості, нехтуванні усталеними людськими цінностями та інших негативних рисах, М. Мартинюк використовує семантично складний образ відлюдника-розстриги: *А люди – як відлюдники-розстриги* (5, с. 22). Окрім лексеми відлюдники як виразного маркера, що вказує на відмежування від суспільства, письменник употужнює характеристику осіб ад'єктивно вжитим субстантивом на позначення позбавлених духовного сану служителів церкви.

Порівняно з безприйменниковими значно рідше заповнюють ад'єктивну сферу прийменниково-відмінкові форми, зокрема таку функцію виконує грамема родового в поєднанні з прийменником *із*, наприклад: *Кожен вирішує сам: хто він – центр чи провінція, / Що заслужив він – із терну чи лавра вінця* (5, с. 14).

В аналізованому поетичному доробку натрапляємо на подані поряд узгоджені й виражені іменниками неузгоджені синтаксичні одиниці, що дає змогу авторові укласти зміст опорного слова: *І вже вогонь купальського багаття / Не порятує й не очистить теж* (5, с. 19). Своєрідність функційного вияву обох зазначених різновидів атрибутів увиразнює їхнє вживання в односкладних називних реченнях, за допомогою яких автор коротко й водночас ємно змальовує той чи той образ: *Несправжні ідоли. Сліпі пророки. / Епоха лихварів. Утім... і це мине* (5, с. 19).

У корпусі фактичного матеріалу кількісно обмежену групу формують неузгоджені означення, виражені інфінітивами, що перебувають після опорних слів зазвичай з абстрактним значенням, наприклад: *Будуть нагоди прийняти смиренно свій скін* (5, с. 14); *Це ще не присуд, не привід чекати кінця* (5, с. 14). Спрямовані в прикметникову площину дієслова динамізують текст.

Отже, у збірці М. Мартинюка «Світ за Брайлем» засвідчені узгоджені й неузгоджені означення, що надають поетичним текстам яскравості, почасти експресії й емоційного забарвлення. Маркування узгоджених атрибутивних одиниць пов'язане з якісними та відносними прикметниками, займенниками прикметникового різновиду, рідше дієприкметниками. Ад'єктиви, поєднані зв'язком керування, зреалізовані безприйменниковими та прийменниково-відмінковими формами іменників, іноді прикладковими одиницями. Сферу неузгоджених означень поповнюють інфінітиви, що перебувають з опорним субстантивом у зв'язку прилягання.

Перспективу досліджень становить опис атрибутивних одиниць у контексті лінгводидактики.

Література

1. Городенська К. Г. Граматичні дослідження української мови в контексті славістики. *Українська мова*. 2024. № 4. С. 30–47.
2. Костусяк Н. М. Синтаксична ад'єктивація відмінкових форм у сучасній українській літературній мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія»*. 2014. Вип. 8, т. 2. С. 23–27.
3. Костусяк Н. М. Синтаксична віддієслівна ад'єктивація в сучасній українській літературній мові. *Лінгвістичні студії*. 2017. Вип. 33. С. 25–31.

4. Костусяк Н. М. Синтаксична відприслівникова ад'єктивація: семантико-синтаксичний і формально-синтаксичний аспекти. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2019. Вип. 5. С. 114–125.
5. Мартинюк М. Світ за Брайлем : поезії. Луцьк : ПДВ «Твердиня», 2012. 128 с.
6. Межов О. Г. Ад'єктивне функціонування іменників у синтаксичних словосполученнях. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2014. № 2. С. 143–148.
7. Межов О. Г. Ад'єктивна синтаксична деривація крізь призму граматичної концепції К. Г. Городенської. *Граматичний портрет української мови в ХХІ сторіччі : збірник тез доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. С. 21–24.
8. Навальна М. І., Костусяк Н. М., Межов О. Г. Субстантивно-атрибутивні моделі творення вторинних номінацій у медійних текстах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство)*. 2023. Вип. 36. С. 9–21. URL : https://drive.google.com/file/d/1_dG9kjp8NDV64m1rrnlv8GicPGNpySgc/view.

Світлана Бойко, Олександр Межов

Синтаксичні засоби мовного портретування в романі Івана Корсака «Тиха правда Модеста Левицького»

У сучасній лінгвістиці важливу роль відіграє антропоцентричний аспект дослідження мовних одиниць. Це пояснює актуальність аналізу та вивчення мовного портретування в літературних текстах. Явище мовного портрета вивчали такі дослідники: Л. Марчук [2], К. Писаренко [3], А. Скачков [4], М. Щипанська [5] та інші.

Мета роботи – проаналізувати, які стилістичні засоби синтаксису використав український письменник Іван Корсак для створення мовного портрета Модеста Левицького в романі «Тиха правда Модеста Левицького». Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких завдань: уточнити визначення мовного портрета; визначити типи мовного портретування; схарактеризувати продуктивні синтаксичні засоби творення мовного портрета в романі Івана Корсака «Тиха правда Модеста Левицького».

Новизна дослідження полягає у тому, що вперше здійснено аналіз синтаксичних конструкцій, використаних для створення мовної характеристики постаті Модеста Левицького в романі «Тиха правда Модеста Левицького».

К. Писаренко визначає мовний портрет як сукупність фізичних, психологічних та соціальних ознак описуваної людини та як «проекцію авторського ідіостилу, що віддзеркалює певною мірою світоглядні засади митця та його ставлення до описуваних дійових осіб» [3, с.151]. Дослідниця виділяє п'ять типів мовних портретів за тематичним критерієм:

- гендерний (чоловічий та жіночий портрет і вікові ознаки);
- фізичний (соматичні, вестимальні, мовленнєві та рухові характеристики);
- психологічний або характероцентричний (характер, темперамент, настрій, мислення, світогляд);
- соціальний (статус людини у соціумі);
- мовленнєвий (тон, тембр, голос, стиль спілкування) [3, с.151–152].

Вікові параметри, які зараховують до гендерного типу характеристики, представлено в тексті, наприклад, такою синтаксичною конструкцією: «Мало не підтанцювуючи та забуваючи, що **повернуло уже на шостий десяток літ**, ходив Левицький в шевченківські дні тисяча дев'ятсот сімнадцятого» [1, с. 94]. У цьому описі інформацію про вік Модеста Пилиповича відтворює підрядна з'ясувальна частина, побудована за моделлю безособового